

Національний університет "Львівська політехніка"

Диба Юрій Романович

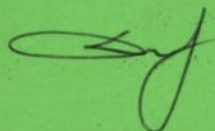
УДК 72.033.4(477)«10/14»

**АРХІТЕКТУРА УКРАЇНСЬКИХ ХРАМІВ-РОТОНД
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТОЛІТЬ**

18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата архітектури

Львів-2000

025.7 Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Національному університеті "Львівська політехніка" Міністерства освіти і науки України.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00761883 (X)

Науковий керівник –

Кандидат

Бевз Микола Валентинович,

Національний університет "Львівська політехніка"

Офіційні опоненти –

Доктор архітектури, професор

Асєєв Юрій Сергійович,

Академія образотворчого мистецтва і архітектури,

м. Київ

Кандидат архітектури, доцент

Криворучко Юрій Іванович,

завідуючий кафедрою містобудування

Національного університету "Львівська політехніка"

Провідна установа –

Державний науково-дослідний інститут

теорії та історії архітектури й містобудування, м.Київ

Захист відбудеться 20 ГРУДНЯ 2000 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.35.052.11 у Національному університеті "Львівська політехніка": 79013, Львів-13, вул. С.Бандери, 12, ауд 226 головного корпусу.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного університету "Львівська політехніка": 79013, Львів-13, вул. Професорська, 1.

Автореферат розісланий 17 Листопада 2000 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

к.т.н., доц. Демчина Б.Г.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Українська спадщина церковної архітектури княжої доби привертає увагу дослідників починаючи з середини XIX століття. За цей час з'явилася велика кількість праць, у яких зібрано чимало свідчень документального характеру та накопичено значний матеріал натурних обстежень. Суттєво примножилися наші знання про архітектуру, конструкції, особливості будівельної техніки та технології, практичні методи давніх будівничих тощо.

За останні десятиліття, в основному завдяки інтенсивним архітектурно-археологічним дослідженням, розширився й типологічний фонд відомих пам'яток. У сучасних працях спадщина церковної архітектури X–XIV століть розкривається як складне і багатопланове явище, невід'ємною та своєрідною складовою частиною якого є храми-ротонди¹.

Попри дискусійність проблематики, пов'язаної з вивченням ротонд та суперечності в датуванні окремих пам'яток, стверджено факт їх поширення в період з другої половини X до першої половини XIV століття і з'ясовано, що споруди цього типу є характерними саме для україно-руських земель.

Актуальність теми дослідження визначається наступними основними положеннями:

1. Досвід вивчення українських храмів-ротонд переважно розпорощено в публікаціях архітектурно-археологічного спрямування, написаних за результатами польових досліджень. У загальних працях історико-архітектурного плану їм присвячено лише короткі розділи, а окремі спеціальні публікації мають здебільшого описовий характер і не охоплюють усього переліку пам'яток. З огляду на це, у сучасній науковій літературі неузгоджено питання атрибуції та архітектурної інтерпретації українських ротондальних храмів, які у всій сукупності досі не стали самостійним об'єктом вивчення.

2. Зважаючи на обмеження наукових контактів у недавньому минулому, українські пам'ятки залишаються практично невідомими для зарубіжних дослідників. У той самий час за кордоном, у країнах Центральної Європи, інтенсивно вивчалася архітектура храмів-ротонд та систематизувалися матеріали досліджень відомих пам'яток. У цьому контексті стало необхідним проаналізувати та критично порівняти наукові здобутки у галузі вивчення архітектури храмів-ротонд.

3. Сучасні процеси державного самоутвердження на центрально-європейських теренах додали політичної гостроти і в питання вивчення архітектурної спадщини різних народів. У зв'язку з цим досить суперечливо вирішуються питання релігійно-культурної приналежності пам'яток міжетнічного порубіжжя. Не визначеною є, зокрема, приналежність храмів-ротонд українсько-польського та українсько-угорського порубіжжя. Назріла потреба політично нейтрального вирішення цих питань, яке повинно базуватися на науковій аргументації, що безпосередньо виникає з матеріалів натурних досліджень.

¹ Храми-ротонди (від лат. rotundus – круглий) та їх похідні: багатогранні в плані або з центричною планувальною композицією, утвореною симетрично розташованими апсидами.

4. Загострилася необхідність ретельного, вичерпного аналізу обмірних матеріалів на предмет дослідження структури архітектурної форми храмів-ротонд. Усунення ідеологічних перепон розкриває також перспективи змістовного аналізу архітектурного образу ротондальних храмів. Вирішення цих питань стало б підґрунтям для конкретного та доказового розгляду процесів становлення та розвитку самобутньої національної традиції храмобудування.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Напрямок проведеного дослідження співпадає з основним напрямком наукової роботи кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Національного університету "Львівська політехніка" – "Архітектурна спадщина та її збереження. Реставрація та реконструкція будівель: методологія проведення передпроектних досліджень в реставрації, реконструкції, ревалоризації архітектурних комплексів, історія розвитку архітектури та містобудівельних комплексів".

Мета дослідження – виявити закономірності побудови планувальної та об'ємно-просторової структури архітектурної форми українських храмів-ротонд другої половини Х – першої половини XIV століть, розкрити ідейний зміст їхнього архітектурного образу та окреслити тенденції подальшого розвитку архітектурно-композиційних традицій ротондального будівництва.

Основні задачі дослідження:

1. Узагальнити досвід вивчення українських храмів-ротонд, окреслити коло нерозв'язаних питань та перспективні напрями дослідження.
2. Вивчити методи дослідження архітектури храмів-ротонд у роботах попередників та розробити методику архітектурно-композиційного та ідейно-змістового аналізу.
3. Класифікувати відомі та нововідкриті пам'ятки за інформативністю та достовірністю матеріалів натурних досліджень і фіксацій.
4. Виявити складові частини та елементи структури архітектурної форми храмів-ротонд, визначити співвідношення між ними й розкрити процедуру та інструментарій розбивки плану і компонування об'єму споруд.
5. Виконати планувальні та об'ємно-просторові реконструкції фрагментарно збережених і виявлених археологічно храмів-ротонд.
6. Розкрити семантичний та символічний зміст архітектурного образу храмів-ротонд та з'ясувати джерела їх походження.
7. Визначити основні напрями та характер подальшого розвитку архітектурно-композиційних традицій ротондального храмобудування княжої доби.

Об'єктом дослідження є частково або повністю збережені, виявлені археологічно чи відомі за історіографією або іконографією українські храми-ротонди другої половини Х – першої половини XIV століть, у якомога повнішому їх переліку.

Предметом дослідження є структура архітектурної форми храмів-ротонд, розміщення та співвідношення її складових частин та їх елементів, а також – архітектурний образ ротондальних храмів.

Часові межі дослідження охоплюють період від другої половини Х до першої половини XIV століття, окреслюваний в історіографії як "княжа доба".

Територіальні межі дослідження охоплюють території, які в зазначених часових межах тривалий час перебували у складі україно-руських державних утворень, як у теперішніх державних кордонах України, так і поза ними, включаючи Перемиську та Холмську Землі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в дисертації вперше:

- у повному обсязі систематизовано матеріали натурних і камеральних досліджень українських храмів-ротонд, в науковий обіг введено інформацію про два невідомі українські ротондальні храми;
- всесторонньо, з урахуванням вітчизняного і закордонного досвіду та на основі розробленої методики, проаналізовано структуру архітектурної форми храмів-ротонд і виявлено основні закономірності її побудови;
- виконано серію науково обґрунтованих планувальних та об'ємно-просторових гіпотетичних реконструкцій українських храмів-ротонд;
- виявлено та проаналізовано нові джерела, що розкривають ідейний зміст архітектурного образу храмів-ротонд та висвітлено невідомі аспекти розвитку українського ротондального будівництва.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що їх можливо використати:

- у реставраційній практиці, оскільки вдалося прослідкувати етапи розбудови окремих пам'яток;
- у пам'ятоохоронній діяльності, оскільки визначено, що окремі досліджені об'єкти потребують державної опіки та охорони;
- у системі історико-архітектурної освіти, оскільки необхідно доповнити новими об'єктами курс "Історія української архітектури" в розділі "Архітектура княжої доби X–XIV століть";
- у наступних дослідженнях з даної тематики, оскільки обґрунтовано важливе значення традиції ротондального храмубудування другої половини X – першої половини XIV століття, у розвитку української церковної архітектури та визначено перспективи подальшого дослідження.

Особистий внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві.

1. Діба Ю., Петрик В. До проблеми графічної реконструкції церкви пророка Іллі у княжому Галичі // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". - Львів: Інститут "Укрзахідпроектреставрація", 1999.- Число 10.- С.15-26. *Постановка задачі, участь в аналізі результатів досліджень та у формулюванні висновків, виконання частини ілюстрацій.*

2. Діба Ю., Качор А. Дослідження дзвіниці при церкві Пресвятої Трійці в с. Чернихівці Збарзького р-ну Тернопільської обл. // Вісник Державного університету "Львівська політехніка".- Львів: Видавництво Державного університету "Львівська політехніка", 1999.- №375. Архітектура.- С.96-103. *Постановка задачі, опрацювання архівних та літературних джерел, виконання ілюстрацій, участь в натурних обстеженнях об'єкту, аналіз результатів дослідження та формулювання висновків.*

3. Діба Ю., Гебура Р. Дослідження Троїцької церкви в містечку Нижанковича Старосамбірського р-ну Львівської обл. // Вісник Державного університету "Львівська

політехніка".- Львів: Видавництво Державного університету "Львівська політехніка", 1999.- №375.
 Архітектура.- С.104-109. *Постановка задачі, опрацювання архівних та літературних джерел, виконання ілюстрацій, участь в натурних обстеженнях об'єкту, аналіз результатів дослідження та формулювання висновків.*

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації виголошено на щорічних науково-практичних конференціях Національного Університету "Львівська політехніка" у 1997, 1998 та 1999 роках; Перших (25–26 червня 1996 р.) та Других (19–20 листопада 1997 р.) наукових читаннях пам'яті Михайла Драгана, VIII науковій сесії Наукового Товариства імені Т.Шевченка (3–22 березня 1997 р.); VII міжнародному круглому столі "Історія релігій в Україні" (12–14 травня 1997 р.); Міжнародній науковій конференції "Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян" (8–9 жовтня 1998 р.).

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, 5-ти розділів, висновків, посилань, бібліографічного переліку кількістю 319 позицій, текстових та ілюстративних додатків. Загальний обсяг дисертації – 132 сторінки тексту та 34 сторінки ілюстрацій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ХРАМІВ-РОТОНД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТОЛІТТЯ. У розділі узагальнено досягнення попередників у дослідженні українських храмів-ротонд, визначено коло нерозв'язаних проблем та перспективні напрямки їх вирішення. З'ясовано, що храми-ротонди княжої доби згадуються у науковій літературі з середини XIX століття. Перші праці, що мають переважно історіографічний та краснзнавчий характер, розглядають поодинокі збережені ротондальні пам'ятки не наголошуючи на їх архітектурних особливостях. У 1860 р. І.Срезневський видає "Сказаніє о святых Борисі і Глібі", на мініатюрах якого дев'ять разів зустрічається зображення Вишгородських храмів у вигляді ротонд. Ця іконографія, а передовсім – археологічні дослідження Л.Лаврецького та І.Шараневича на теренах Давнього Галича, стали підтвердженням ширшого розповсюдження ротондальних храмів на українських землях. Публікації І.Шараневича та Ю.Захарівича започаткували наукове опрацювання проблематики українських храмів-ротонд.

На новий науковий рівень вийшли праці історико-археологічного та архітектурознавчого характеру міжвоєнного періоду. Необхідно відзначити вагомість досліджень М.Валіцького, М.Драгана, В.Залозецького, Ф.Заплеталя, Я.Пастернака, В.Січинського.

Інтенсивність виявлення та дослідження ротондальних храмів зростає у повоєнний період. У розкритті проблематики храмів-ротонд велике значення мають праці Ю.Асеева, В.Ауліха, М.Богданова, Я.Боровського, О.Висоцького, В.Герверс-Мольнар, А.Жакі, О.Іоаннісіана, М.Каргера, А.Куниша, Г.Логвина, Ю.Лукомського, І.Могитича та Р.Могитича, М.Прокси, В.Пуцка, З.Г'яновського, П.Раппопорта, М.Рожка, Е.Сосновської, П.Толочка, Б.Томенчука, М.Фіголя, О.Цинкаловського, В.Яреми та інших вітчизняних і зарубіжних дослідників.

У роботі, окрім того, опрацьовувалися дослідження, присвячені проблемам архітектури храмів-ротонд на теренах Центральної і Західної Європи, Балкан та Закавказзя, використовувалися

також праці з суміжних дисциплін: історії, археології, етнографії, мистецтвознавства, праці з символіки та семіотики архітектури.

Аналіз робіт попередників доводить, що перелік ротондальних храмів, які залучаються до української культурної спадщини, не конкретизовано. У результаті систематизації літератури з'ясовано загальне число пам'яток, які визнавалися українськими храмами-ротондами княжої доби (другої половини X – першої половини XIV століття). Визначено, що, за літературою, загалом відомо 23 пам'ятки цього типу, а саме:

Збережені до сьогодні пам'ятки: 1) ротонда Василя Великого у Володимирі; 2) каплиця-ротонда Спаса на вежі у Столп'ї коло Холма; 3) ротонда св. Миколая в Горнях під Ужгородом; 4) ротонда св. Трійці в Черняхівцях під Збаражем²; 5) Покровська церква у Сутківцях Ярмолинецького району Хмельницької області³.

Виявлені археологічно пам'ятки: а) муровані: 6) квадрифолій "Полігон" у Галичі; 7) ротонда св. Пророка Іллі у Галичі; 8) квадрифолій св. Бориса і Гліба у Побережжі; 9) ротонда на території колишньої садиби Трубецьких у Києві; 10) ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі; 11) церква Михаїла у Володимирі; 12) ротонда на Замковій горі у Перемишлі; 13) ротонда св. Миколая у Перемишлі; б) *дерев'яні:* 14) церква Воскресення у Галичі; 15) церква св. Юрія у Галичі; 16) ротонда, виявлена в с. Олешки Івано-Франківської області; 17) церква на дитинці Звенигорода; 18) церква в с.Буківна Івано-Франківської області); 19) церква св. Онуфрія у Володимирі.

Ротонди, відомі за іконографією: 20) церква св. Василя Великого у Вишгороді; 21) церква св.Бориса і Гліба у Вишгороді.

Об'єкти, ротондальність яких не підтверджено результатами новітніх археологічних досліджень: 22) старша церква, виявлена в урочищі "Стара Катедра" у Володимирі⁴; 23) церква св. Онуфрія у Лаврові Львівської області⁵.

Встановлено, що у працях попередників найдокладніше опрацьовувалися питання датування храмів-ротонд (визначення дат побудов, перебудов та руйнувань), питання їх приналежності (визначення походження архітектурно-будівельної та релігійно-культурної традиції, яку репрезентує пам'ятка) та питання призначення (визначення характеру первісного використання пам'ятки). Водночас, вирішення цих питань у різних дослідженнях є суперечливим. Крім того визначено, що перспективи дослідження окреслюються передовсім конкретикою архітектурно-композиційного аналізу храмів-ротонд. Зокрема, вимагають дослідження закономірності побудови структури архітектурної форми храмів-ротонд. Зважаючи на те, що переважна більшість пам'яток збереглися на рівні фундаментів, необхідною складовою дослідження є планувальні та просторові гіпотетичні реконструкції ротонд.

Не вивченим є також питання символічного змісту та семантики архітектурного образу храмів-ротонд. Аналітичний огляд літератури дозволив виокремити свідчення, що повсюдно у

² Невідому пам'ятку вперше згадано у праці В.Яреми, виданої Міжнародною Школою церковної архітектури (НУ "Львівська політехніка", під загальною редакцією Ю.Криворучка.

³ Кінцем XIII – початком XIV ст. датує пам'ятку І.Могитич.

⁴ Дослідження П.Раппопорта.

⁵ Дослідження І.Могитича та М.Рожка.

Європі ротонди асоціювалися з язичницькими храмами, тобто, архітектурний образ цих пам'яток є знаком язичницької сакральної споруди. З'ясування цього факту вимагає систематизації такого роду свідчень, визначення джерела їх походження та вивчення самотутніх версій символічного трактування округлих сакральних композицій в українському народному релігійному мистецтві й архітектурі.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРИ ХРАМІВ-РОТОНД. У роботі використовувалися як загальнонаукові методи дослідження: емпіричні (спостереження, обстеження, опис) та теоретичні (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення та ряд інших), так і спеціальні професійні архітектурні методи. Розроблена методика дослідження базувалася на послідовному вивченні методів вирішення задач у роботах попередників, критичному аналізі та порівнянні відомих варіантів розв'язань, відборі та узагальненні апробованих у вітчизняних та зарубіжних працях перспективних методів, визначенні достовірності отриманих на їх основі результатів.

З'ясовано, що методами архітектурно-композиційного аналізу охоплено незначну кількість храмів-ротонд. Зокрема, вивчалися планувальні особливості "Полігону" у Галичі (Ю.Захарівич), Василівської церкви у Володимирі (Г.Логвин), ротонди на Замковій горі у Перемишлі (А.Жакі, І.Могитич), Олешківської ротонди (І.Могитич), каплиці Преображення на вежі у Столпії (І.Кутиловська), дерев'яних храмів-ротонд у Звенигороді, Буківній та св. Онуфрія у Володимирі (І.Могитич). Виявлено, що методи планувально-композиційного аналізу чи його елементи застосовувалися у неповному обсязі, внаслідок чого спостережено суперечності у висновках різних дослідників. Відомі приклади об'ємно-просторової реконструкції храмів-ротонд. за окремими винятками (київська ротонда, виявлена на території садиби Трубецьких), є схематичними.

Для виконання поставлених завдань було визначено перелік прийомів дослідження та послідовність їх застосування:

1. Методика аналізу планувальних особливостей храмів-ротонд полягає: а) в аналізі праць, у яких вивчалася метрологія⁶, середньовічні принципи та методи розпланування храмів⁷; б) в опрацюванні опублікованих обмірних планів щодо усунення можливих деформацій та похибок за допомогою текстових вказівок, планувальних сіток та мірних лінійок; в) у визначенні планувально-композиційних схем, складових частин структури архітектурної форми храмів-ротонд, їх співвідношень та членувань, зокрема – у визначенні будівельних мір, що застосовувалися у розплануванні; г) у визначенні принципів та дій виконання членувань та мір; д) у виконанні графічних реконструкцій планів фундаментів та планів на рівні стін відомих храмів-ротонд.

2. Методика аналізу об'ємно-просторових особливостей полягає: а) в аналізі праць, у яких досліджувалися методи побудови архітектурної форми середньовічними будівничими⁸; б) у

⁶ І.Бондаренко, С.Камсцєва, Б.Рябаков, М.Устогов, І.Шевельов.

⁷ К.Афанасьєв, М.Брунов, Е.Желеховцева, С.Козел, В.Кринський, М.Фрась, А.Пілецький, Й.Пошмоурний, Й.Поулік, Ю.Лосицький, Е.Мессель.

⁸ Там само.

визначенні взаємозалежностей поміж методами розпланування храмів та методами побудови об'ємно-просторової композиції; в) в аналізі іконографічних матеріалів (книжкова мініатюра, історичні плани та панорами), які застосовувалися у графічних реконструкціях українських храмів-ротонд⁹; г) у виявленні нових іконографічних джерел та їх аналізі на предмет атрибуції зображених об'єктів та їх об'ємно-просторових реконструкцій; д) у виконанні об'ємно-просторових реконструкцій українських храмів-ротонд, збережених на рівні фундаментів (перетини, фасади та перспективні чи аксонометричні зображення).

3. Методика дослідження ідейного змісту архітектурного образу храмів-ротонд полягає: а) в опрацюванні загальних праць з дослідження ідейного змісту християнської храмової архітектури¹⁰; б) у вивченні питань символіки та семантики архітектурного образу храмів-ротонд¹¹; в) у використанні матеріалів досліджень суміжних дисциплін, зокрема – семіотики, етнографії, мистецтвознавства, археології та ін., які можуть слугувати до інтерпретації ідейного змісту архітектурного образу храмів-ротонд.

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕНЬ ВІДОМИХ ТА НОВОВИЯВЛЕНИХ РОТОНД. У розділі викладаються результати нових натурних, історико-бібліографічних та історико-архівних досліджень маловідомих та невідомих храмів-ротонд. Зібрані матеріали систематизуються за інформативністю та достовірністю матеріалів натурних досліджень і фіксацій, а храми-ротонди розділяються на достовірні та імовірні.

У процесі дослідження було обстежено та обміряно маловідому ротонду в Чернихівцях Збарзького р-ну Тернопільської обл., введено в науковий обіг В.Яремою. Дослідник опублікував лише схематичний план ротонди та короткі текстові зауваження. Проведені натурні дослідження підтвердили її приналежність до кола пам'яток княжої доби та дозволили ствердити, що ротонда функціонувала в єдиному комплексі з житловою кам'яницею, яку було перебудовано під дзвіницю. На підставі аналізу історичних джерел та історіографічних матеріалів встановлено, що досліджені в межах фрагментарно збереженої мурованої огорожі будівлі ротонди та житлової кам'яниці згадуються у XV столітті як "Черниково дворище". Комплекс з ротондою попередньо датовано кінцем XIII – I пол. XIV століття.

У ході роботи було також виявлено невідомий храм-ротонду. Натурні дослідження церкви в селі Нижанковичах Старосамбірського р-ну Львівської обл. переконують, що її теперішній вигляд сформувався в результаті кількох перебудов. На першому етапі було споруджено невелику безапсидну каплицю-ротонду, перетворену пізніше на апсиду церкви. Розгорнутий аналіз історичних джерел та історіографічних матеріалів дозволяє датувати виявлену ротонду початком XIV століття.

Аналіз іконографії доводить, що ротондою була також первісна церква св. Юра у Львові, яку на панорамі Львова 1618 року¹² зображено двоскладовою – з ротондальною апсидною частиною та добудованою до неї базилікальною. Таку інтерпретацію підтверджують свідчення

⁹ Г.Алфьорова та В.Харламов, С.Висоцький, Я.Боровський, Б.Рибаков.

¹⁰ М.Брунов, В.Бичков, Г.Вагнер, М.Громов, А.Комеч, І.Одоховська, Н.Пугачова, Є.Усьцінович.

¹¹ М.Валліс, М.Вечерський.

¹² Питання локалізації церкви св. Юра на панорамі Гогенберга-Пассаротті підіймали Я.Вітвіцький, І.Шараневич, В.Шольгіня.

історичних джерел. Аналіз матеріалів археологічних досліджень 30-х років не заперечує висновків іконографічного аналізу. Ротонду, очевидно, було споруджено в кінці XIII ст. (1280 р.?) й пограбовано (можливо спалено) під час облоги Львова Казимиром III у 1340 р. У 1364 році архітектор Доре розпочав добудову до ротонди базилікальної частини.

Матеріали дослідження підтверджують загальну тенденцію розбудов церков зі збереженням ротонди в апсидній частині (чи при апсиді) та не виключають можливості нових відкриттів пам'яток такого типу.

Відомі за публікаціями попередників та новими дослідженнями храми-ротонди систематизуються за інформативністю та достовірністю матеріалів натурних досліджень і фіксацій. Така систематизація дозволила відомі об'єкти розділити на дві групи – достовірних та імовірних храмів-ротонд. Аналіз матеріалів досліджень ротонд, віднесених до групи достовірних, дозволяє сформуванню відносно повне уявлення про їх збережений вигляд, втрати та морфологічні особливості, що надавало можливість виконати поставлене завдання – виявити структурні складові частини архітектурної форми українських храмів-ротонд, співвідношення між ними, їх елементи.

До групи достовірних храмів-ротонд залучено 15 об'єктів: 1) ротонда Василя Великого у Володимирі; 2) каплиця-ротонда Спаса на вежі у Столії; 3) ротонда св. Миколая в Горнях під Ужгородом; 4) ротонда св. Трійці в Чернихівцях під Збаражем; 5) ротонда св. Трійці в Нижанковичах; 6) квадрифолій "Полігон" у Галичі; 7) ротонда св. Пророка Іллі у Галичі; 8) квадрифолій у Побережжі; 9) ротонда, виявлена на території колишньої садиби Трубецьких у Києві; 10) ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі; 11) ротонда Архистратига Михаїла у Володимирі; 12) ротонда на Замковій горі у Перемишлі; 13) Миколаївська ротонда у Перемишлі; 14) Олешківська ротонда; 15) церква Воскресення у Галичі (за неопублікованими матеріалами розкопок Ю.Лукомського).

До групи ймовірних ротондальних храмів віднесено 8 об'єктів: а) датування яких в окреслених хронологічних межах не аргументовано (Покровська в Сутківцях); б) не зафіксовані обмірами (Юріївська в Галичі); в) графічна фіксація яких відома у вигляді архітектурної інтерпретації, не підтверженої археологічними планами (на дитинці Звенигорода; Онуфрійська у Володимирі); г) схематично обміряні (Буківна); д) інтерпретовані за іконографією (Юріївська у Львові, Василівська та Борисоглібська у Вишгороді).

Із загального переліку храмів-ротонд вилучено дві пам'ятки, ротондальність яких заперечили матеріали нових досліджень: 1) старша церква, виявлена в урочищі "Стара Катедра" у Володимирі; 2) церква св. Онуфрія у Лаврові Старосамбірського району Львівської області.

На основі аналітичного огляду та систематизації матеріалів дослідження українських храмів-ротонд та в результаті аналізу закордонного досвіду систематизації ротондальних храмів встановлено, що українські храми-ротонди відзначаються:

1. Значною різноманітністю планувально-композиційних вирішень. Зокрема відомі: а) ротонди безапсидні; б) "прості" дводільні ротонди з однією апсидою; в) ротонди триапсидні; г) ротонди тридільні (притвір-нава-вівтар); д) ротонди квадрифолії; е) ротонди з вінцем із 6 чи 8 апсид по периметру (як заглиблені в товщу стіни, так і виділені назовні). Серед цих пам'яток

виявлено як ротонди з підкупольною колонадою, так і без неї, а також – ротонду з однією внутрішньою опорою. Порівняльно-типологічний аналіз доводить, що в інших країнах (Польща, Угорщина, Чехія) переважаючим типом були "прості" дводільні ротонди.

2. Широким спектром конструктивно-технологічних вирішень. Ротонди будувалися з каменю (необробленого та обробленого), цегли (плінфи та брускової), дерева (зрубні). У центральній Європі дерев'яні ротонди не відомі.

3. Варіативністю розмірів. Окремі українські ротонди є монументальними масштабними будівлями, розміри яких перевищують (в окремих випадках – значно) відповідні тогочасні аналоги у країнах Центральної Європи.

4. Сумарна кількість українських храмів-ротонд 2 пол. X – 1 пол. XIV ст. є співмірною із чисельністю ротонд у сусідніх центрально-європейських країнах.

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРНОЇ КОМПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ХРАМІВ-РОТОНД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТОЛІТТЯ. У розділі визначаються закономірності планувальної та об'ємно-просторової побудови структури архітектурної форми українських храмів-ротонд та обґрунтовуються прийняті рішення щодо їх планувальних та об'ємно-просторових реконструкцій.

У результаті графічного та мірного аналізу обмірних планів, що спирався на розроблену методичку, виявлено закономірності побудови планувальної та об'ємно-просторової структури архітектурної форми храмів-ротонд. Зокрема з'ясовано, що:

1. Побудова структури архітектурної форми храмів-ротонд базується на застосуванні умовної будівельної та пропорційної одиниці – модуля. Величина модуля відповідала товщині зовнішньої стіни храмів-ротонд й залежала від масштабів будівлі та її конструктивних особливостей.

2. Основні співвідношення частин плану споруди встановлювалися з допомогою модуля, у модульних пропорціях, які виражалися простими числами. Виявлені модульні співвідношення було умовно показано на обмірних планах храмів-ротонд. З'ясовано, зокрема, що внутрішній діаметр наві ротонд міг становити 4 модулі (ротонда на Замковій горі у Перемишлі; ротонда Пророка Іллі у Галичі; Ротонда в Чернихівцях), 5 модулів (квадрифолій в селі Побережжя; Миколаївська ротонда у Перемишлі; ротонда в Нижанковичах), 6 модулів (Василівська церква у Володимирі), 7 модулів (Київська ротонда, виявлена на території садиби Трубецьких; Михайлівська ротонда у Володимирі), 8 модулів (Київська ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища), 10 модулів (каплиця на вежі в Столп'ї; квадрифолій "Полігон" в Галичі).

3. Величина членувань модуля дорівнює будівельній мірі (мірі довжини). Величина модуля є завжди кратною до будівельної міри. Так зафіксовано, що: а) у розплануванні переважної більшості досліджуваних храмів-ротонд як будівельні міри було використано міри довжини східного походження. Промір модуля цих храмів ділиться на певну кількість (2; 2,5; 4; 5 чи 6) величин, максимально наближених до грецької (31 см) чи візантійської (32 см) стопи, або ж – біліктя (1,5 стопи); б) міру західного походження було використано лише у розплануванні Київської ротонди, виявленої в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі. Планувальний модуль ротонди дорівнював товщині стіни, промір якої становив 170 см. Його величина дорівнювала 5-и

каролінзьким стопам по 34 см, або ж – 1-ому пасу; в) відхід від візантійських до автохтонних мір зафіксовано на прикладі Василівської церкви-ротонди у Володимирі. Будівельною мірою, застосованою у розплануванні цієї пам'ятки, були п'яді, рівні 27см.

4. Величина відхилень від цілочисельних модульних відношень (зумовлених архітектурним задумом) та розміри архітектурних деталей є завжди кратними до будівельної міри чи її похідних.

Правильність визначення будівельної міри підтверджується тим, що величина модуля відповідає одній із більших мір, похідних від стопи чи ліктя. Визначено, зокрема, що розміру модуля відповідала величина, рівна 1 оргії (6 стіп або 4 лікті) – обидві Перемиські ротонди; 1 бемі (крюку) (2,5 стопи) – Олешківська ротонда, Нижанковицька ротонда; 1 акені (10 стіп) – квадрифолій у Побережжі, Київська ротонда в садибі Трубецьких; 1/2 акени або 2 бемам (5 стіп) – ротонда Пророка Іллі в Галичі. Розмір модуля також співпадав з величинами рівними 5 ліктям (каплиця на вежі в Столп'ї, Київська ротонда в садибі Трубецьких, Михайлівська ротонда у Володимирі), 2,5 ліктям (квадрифолій "Полігон" у Галичі) та 2 ліктям (Чернихівська ротонда).

5. Вертикальна композиція (як інтер'єру так і зовнішнього об'єму) не має самостійних принципів своєї організації, а її побудова знаходиться у прямій співзалежності із закономірностями розпланування храмів-ротонд. Габаритні величини наземного об'єму храмів-ротонд виводилися з основних планувальних промірів.

6. Вибір процедури та інструментарія планувальних та об'ємно-просторових побудов досліджуваних храмів-ротонд підпорядковувався цілісному архітектурному задуму, який реалізовувався в три етапи: а) на першому етапі здійснювалися вибір та підготовка ділянки будівництва, а також розмітка плану на землі та закладка фундаменту. Дії будівничого на цьому етапі можна реконструювати, спираючись на результати архітектурно-композиційного аналізу. Розмітка споруди виконувалася з допомогою мірних шнурів, із зазначеними на них поділками, відстані між якими дорівнювали величині модуля. Композиційні центри та інші вузлові точки фіксувалися кілками; б) на другому етапі зводилася наземна частина споруди. Окрім мірного шнура, еталоном для вимірювання ставала жердина, довжина якої відповідала величині модуля. Таке мірило-еталон мало дрібніші поділки, які відповідали величині певної міри довжини чи її долям; в) на третьому етапі виконувалися оздоблення споруди. Виділення цих трьох етапів підтверджується історичними джерелами.

Матеріали дослідження засвідчують високий рівень професійних навичок середньовічних будівничих та виразно позанаціональний, позадержавний та позаконфесійний характер будівельних знань. Зафіксовано, що упродовж чотирьох століть, які охоплюються хронологічними рамками дослідження, методи будівничих не зазнали суттєвих змін.

Базуючись на результатах архітектурно-композиційного аналізу досліджуваних об'єктів, вивченні аналогів та аналізуючи варіанти гіпотетичних реконструкцій у роботах попередників, автор виконав 14 об'ємно-просторових графічних реконструкцій храмів-ротонд, виявлених археологічно, частково збережених чи відомих за іконографією. За іконографічне джерело було також використано іконописні зображення храмів. Аналізуючи їх, було виділено п'ять однотипних зображень тридільної ротонди з півкруглою апсидою та високою вежею над притвором.

Характерні композиційні та стилістичні особливості зображених ротонд підказали, що взірцем для них слугувала конкретна пам'ятка – галицька церква-ротонда Пророка Іллі. Висока іконографічна інформативність зображень дозволила виконати детальнішу графічну реконструкцію Іллінської ротонди.

Визначення архітектурно-композиційних особливостей українських храмів-ротонд та застосованих у розплануванні будівельних мір стали підставою для вирішення питань архітектурної інтерпретації та атрибуції окремих пам'яток, зокрема:

1. Обґрунтовано, що обидві київські пам'ятки (виявлена на території садиби Трубецьких; виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі) є не палацовими спорудами (П.Толочко, В.Харламов), а храмами-ротондами (О.Іоаннісян, В.Пуцко).

2. Підтверджено можливість датування Київської ротонди, виявленої в межах найдавнішого городища, X-им ст. (П.Толочко, В.Харламов). Матеріали дослідження переконують у тому, що пам'ятка репрезентує оттонську місіюну традицію. Базуючись на свідченнях історичних джерел, появу ротонди пов'язано з місією висвяченого для Русі єпископа Адальберта, який перебував у Києві в 961–962 рр. на запрошення княгині Ольги. Порівняльний планувально-композиційний аналіз доводить, що взірцем для київської ротонди була палацова церква-ротонда Карла Великого в Аахені. Спираючись на це переконання, було виконано графічну реконструкцію київської пам'ятки.

3. Аргументовано, що у групі типологічно поєднаних волинських пам'яток (церква св. Василія у Володимирі та каплиця Спаса на вежі у Столп'ї) старшою є каплиця Спаса. У цьому переконує відхід від візантійських мір та застосування п'ядей у розплануванні Василівської церкви. Ці аргументи заперечують припущення, що обидві ротонди споруджено однією артілью (І.Могитич).

4. Матеріали дослідження не підтверджують припущення, що "порубіжні" храми-ротонди репрезентують іноземну традицію. Зокрема заперечено, що ротонди Перемишля та каплиця-ротонда у Столп'ї репрезентують храмове будівництво Польщі (А.Жакі, І.Кутиловська, О.Іоаннісян), а Горянська ротонда під Ужгородом є угорською пам'яткою (О.Іоаннісян). Це твердження аргументується застосуванням мір східного походження у їх розплануванні. Окрім того, визначення візантійської стопи та ліктя як будівельних мір Київської ротонди, виявленої на території садиби Трубецьких, не підтверджує можливості її спорудження як латинського храму (В.Пуцко, О.Іоаннісян).

РОЗДІЛ 5. ІДЕЙНІ ДЖЕРЕЛА АРХІТЕКТУРНОГО ОБРАЗУ ХРАМІВ-РОТОНД ТА РОЗВИТОК АРХІТЕКТУРНО-КОМПОЗИЦІЙНИХ ТРАДИЦІЙ РОТОНДАЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА. Ідея храму-ротонди поширювалася в християнському світі завдяки орієнтації на ранні прототипи. Початок традиції поклали античні та римські ротондальні пам'ятки. Однак принципове значення мало взорування на ранньохристиянські святині – храми-мартирії та храми-мавзолеї. З'явилися також архітектурні імітації відомих палацових храмів. У Центральній Європі храми-ротонди з'явилися доволі пізно – у IX столітті, й набули широкого поширення лише у X–XIV століттях. Найстарші пам'ятки було побудовано у Великій Моравії – першій слов'янській християнській державі у цьому регіоні. Важливою обставиною є те, що землі українського

Закарпаття та Прикарпаття (принаймні у західній частині) входили в сферу релігійно-політичних інтересів Великоморавської держави, хоча не виключено, що підпорядковувалися її адміністративно¹³.

Важко заперечити факт переважання зовнішніх факторів у процесі формування традиції будівництва округлих та полігональних храмів на новоохрещених землях Європи в IX–X століття, разом з тим нами було звернено увагу і на внутрішні фактори. Виявлено зокрема, що повсюдно в середньовічній Європі архітектурний образ християнських храмів-ротонд асоціювався з місцевими язичницькими храмами-святимищами. Язичницькими храмами вважали не лише найстарші ранньохристиянські ротонди, а і ранньосередньовічні християнські ротондальні пам'ятки. Тобто, округла форма цих храмів сприймалася як знак язичницької сакральної споруди. Це спостереження спонукало до ширшого аналізу семантики їхнього архітектурного образу. У роботі було систематизовано свідчення про храми-ротонди, які вважали поганськими святинами, в слов'янських країнах Центральної Європи¹⁴. Серед українських пам'яток є згадки про те, що язичницьким храмом називали вежу з каплицею-ротондою у Столл'ї коло Холма¹⁵. Поодинокість такого прикладу пояснюється тим, що до сьогодні збереглися лічені ротондальні пам'ятки. У контексті дослідження цього питання було вперше інтерпретовано зображення чудського язичницького храму у вигляді ротондальної будівлі на мініатюрі Радивилівського літопису (аркуш 104 зв.)¹⁶. Аналіз зображення доказує, що ротондальність зображеної споруди має знаковий характер і не відображає реалій тогочасного язичницького будівництва. Виявлений факт переконує у тому, що традиція ототожнення округлих церков з язичницькими храмами побутувала і на Русі.

Ствердження факту ототожнення християнських храмів-ротонд з поганськими храмами обґрунтувало необхідність аналітичного огляду виявлених археологічно слов'янських язичницьких святинищ, окремі з яких, у комплексі великих язичницьких осередків, функціонували на українських землях до середини XIII ст. Огляд літератури¹⁷ дозволив з'ясувати основні питання, пов'язані з функціонуванням язичницьких сакральних об'єктів, особливостями їх планувальної організації та типології. Дослідженням виявлено, що планувальна типологія язичницьких святинищ, округлих чи розетовидних у плані, виявляє чимало спільного з типологічними різновидами християнських храмів-ротонд, зокрема ротонд-квадрифолів та ротонд з вінцем нішекседр навколо основного об'єму. Простежується також морфологічна подібність планів дводільних "антропоморфних" святинищ та дводільних храмів-ротонд.

Виявлені морфологічні збіги, незаперечна конвергентність яких не викликає сумнівів, пояснюються, передовсім, зближенням символічного змісту цих сакральних пам'яток, який ґрунтується на світоглядних уявленнях. У контексті дослідження символіки округлих та розетоподібних сакральних композицій, як джерело, що пояснює автохтонні уявлення про світобудову, було вперше проаналізовано різні варіанти зображення Світу, зафіксовані в

¹³ А.Головко, Я.Ісасвич, Г.Лабуда, С.Ширінський.

¹⁴ Л.Конечний, І.Кутиловська, Д.Лібал, В.Томек, М.Соколовський, А.Шишко-Богуш.

¹⁵ Легенди, пов'язані з вежею у Столл'ї, записав у XVII ст. Холмський єпископ Я.Суша.

¹⁶ Мініатюру аналізували М.Воронін, В.Сізов, О.Чернцов.

¹⁷ Я.Боровський, Б.Достал, Д.Козак, І.Русанова, А.Рибова, В.Седов, Б.Тимошук та ін.

іконографії окремого сюжету українських ікон Страшного Суду з XV–XVIII. Огляд ікон дозволить виділити як округлі, так і розетоподібні (чотири, п'яти, шести та семипелюсткові) композиції, морфологічні типи яких співпадають з планувальними типами християнських храмів-ротонд і якнайповніше розкривають символіку їх архітектурного образу.

Матеріали дослідження доводять, що архаїчні уявлення про будову Світу, затримані та відображені в апокрифічній іконографії українських ікон Страшного Суду, стали внутрішнім фактором, який сприяв поширенню ідеї центричного храму на слов'янських землях і, зокрема, на українських теренах у ранній період становлення християнства. З іншого боку, не виключено також, що одним із факторів вибору ротонд як місійних храмів, було свідоме намагання Церкви використати архітектурний образ храмів-ротонд, близький до узвичаєних у неофітів принципів морфологічної організації сакрального простору.

У результаті аналітичного огляду процесів подальшого розвитку архітектурно-композиційних традицій ротондального будівництва другої половини X – першої половини XIV століть, визначено два його основні напрямки. Перший – реалізовувався через органічний, поступовий розвиток та трансформації певних композиційних прототипів у масовій народній (найчастіше дерев'яній) архітектурі. Аналіз цієї тенденції підтвердив загальні висновки, висловлювані в роботах попередників¹⁸, що архітектура храмів-ротонд, зокрема дводільних та тридільних (двоасидних) стала підґрунтям для формування, через спрощення або ускладнення, відповідних планувальних та об'ємно-просторових вирішень, які стали визначальними у переліку архітектурних характеристик національної традиції храмобудування. Процеси спрощення композиції зафіксовано, переважно, у розвитку планувально-композиційних вирішень, а ускладнювалася, переважно, об'ємно-просторова структура. Зокрема, наведено нові аргументи, що обґрунтовують зв'язок з храмами-ротондами княжої доби округлих дерев'яних храмів з внутрішньою підкупольною колонадою, тридільних храмів з гранчатими зрубами, тощо. Другий напрям є, передовсім, пов'язаний з добудовами та перебудовами пам'яток княжої доби, або ж – із їх використанням як взірців при будівництві нових храмів. Наведено приклади взорування конкретних пам'яток на храми-ротонди княжої доби та приклади, що доказують можливість використання архітектурно-композиційного образу храму-ротонди св. пророка Іллі у Галичі для створення показових проектів церков, та їх ширшого тиражування.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Аналіз літератури за темою доводить, що досвід вивчення українських храмів-ротонд переважно розпорошено в окремих публікаціях. Українські храми-ротонди, у всій сукупності відомих пам'яток, досі не були самостійним об'єктом дослідження. Зокрема, не вивчено є структура архітектурної форми храмів-ротонд, принципи розміщення її складових частин та їх елементів і співвідношення між ними. Розгляд цих питань є необхідною теоретичною складовою планувальних та просторових реконструкцій храмів-ротонд, котрі збереглися, у

¹⁸ І.Могитич, В.Ярема.

переважній більшості, на рівні фундаментів. Необхідно також відзначити недостатнє висвітлення питань ідейного змісту округлих та полігональних в плані храмів та питань розвитку архітектурно-композиційних традицій ротондального храмобудування княжої доби.

2. Вирішення поставлених у роботі завдань спиралося на використання загальнонаукових та спеціальних професійних методів дослідження. Загальна методика розроблялася на основі відбору та узагальнення перспективних методів дослідження архітектурних об'єктів, апробованих у вітчизняних та зарубіжних працях, та визначенні достовірності результатів, отриманих на цій основі. Розроблена в дисертації методика, що ґрунтувалася на послідовному використанні засобів архітектурно-композиційного та ідейно-змістового аналізу, дозволила виявити основні закономірності побудови плану та компоновання об'єму ротондальних храмів, обґрунтувати пропозиції щодо їх графічного відтворення, а також уможливила виявлення нових джерел, що розкривають особливості семантики та символіки храмів-ротонд. Цілеспрямоване використання сукупності прийомів порівняльного аналізу дозволило також вивчити основні тенденції розвитку архітектурно-композиційних традицій ротондального будівництва княжої доби.

3. В результаті натурних обстежень було розширено перелік відомих об'єктів, зокрема – обміряно маловідому ротонду в Черняхівцях, а також – виявлено та обміряно невідомий храм-ротонду в Нижанковичах. Аналіз іконографії та історичних джерел показав, що ротондою була теж і первісна церква св. Юра у Львові. Всесторонній аналіз матеріалів натурних та камеральних досліджень 25-ти відомих та нововиявлених пам'яток дозволив визначити обґрунтованість їх архітектурно-типологічної інтерпретації, в результаті чого було виділено групу з 15 достовірних храмів-ротонд, 8 об'єктів віднесено до групи імовірних ротонд, а 2 пам'ятки, ротондальність яких заперечили матеріали нових досліджень, вилучено із загального переліку. Встановлено також, що українські ротондальні храми відзначаються широким спектром планувально-композиційних та конструктивно-технологічних вирішень і варіативністю розмірів.

4. Всесторонній аналіз структури архітектурної форми храмів-ротонд, віднесених до групи достовірних, дозволив автору встановити основні закономірності її планувальної та об'ємно-просторової побудови, а саме: 1) у побудові структури архітектурної форми досліджуваних об'єктів застосовувалася умовна будівельна та пропорційна одиниця – модуль; 2) основні співвідношення частин плану споруди встановлювалися з допомогою модуля і виражалися простими числами; 3) величина членувань модуля дорівнює певній будівельній мірі (мірі довжини), величина модуля є завжди кратною до певної будівельної міри; 4) величина відхилень від цілочисельних модульних відношень (зумовлених архітектурним задумом) та розміри архітектурних деталей є завжди кратними до певної будівельної міри чи її похідних; 5) побудова вертикальної композиції споруд знаходиться у прямій співзалежності із закономірностями їх розпланування; 6) вибір процедури та інструментарія планувальних та об'ємно-просторових побудов досліджуваних храмів-ротонд підпорядковувався цілісному архітектурному задуму.

5. Встановлені в роботі закономірності побудови структури архітектурної форми українських храмів-ротонд та аналіз архітектурно-композиційних особливостей їх аналогів уможливили виконання серії планувальних та об'ємно-просторових графічних реконструкцій.

6. Дослідження питань семантики архітектурного образу християнських храмів-ротонд дозволило автору: а) з'ясувати, що округла форма ротондальних храмів у середньовічній Європі сприймалася як знак язичницького храму; б) систематизувати свідчення про храми-ротонди, які вважалися поганськими святинами в слов'янських країнах Центральної Європи та інтерпретувати зображення чудського язичницького храму у вигляді ротондальної будівлі на мініатюрі Радивилівського літопису; в) виявити морфологічні збіги у плануванні слов'янських язичницьких святилищ епохи двовір'я (X–XIII століть) та тогочасних центрально-європейських храмів-ротонд; г) стверджувати, що виявлені збіги стали підґрунтям для поширення традиції ототожнювання християнських храмів-ротонд з язичницькими храмами.

7. Дослідження питань символіки архітектурного образу ротондальних храмів дозволило автору: а) з'ясувати, що уявлення про будову Світу, які лягли в основу символіки християнського храму, є суперечливими й походять з різних джерел; б) виявити самобутні апокрифічні версії уявлень про будову Світу в окремому сюжеті з українських ікон Страшного Суду XV–XVIII століть; в) встановити, що іконописна іконографія Світу зближується з концепціями світобудови, втіленими в плануванні слов'янських святилищ та християнських храмів-ротонд; г) стверджувати, що автохтонні світоглядні уявлення сприяли становленню архітектури ротондальних храмів на новоохрещених слов'янських землях, зокрема – на українських теренах.

8. Аналіз процесів подальшого розвою архітектурно-композиційних традицій ротондального будівництва другої половини X – першої половини XIV століть дозволив визначити два їхні основні напрями: перший, що реалізовувався через органічний поступовий розвиток та трансформації певних композиційних типів у масовій народній (найчастіше дерев'яній) архітектурі, та другий, пов'язаний з добудовами та перебудовами пам'яток княжої доби або ж – із їх використанням як взірців при будівництві нових храмів.

Храми-ротонди є невід'ємною самобутньою складовою частиною церковної архітектури княжої доби. Аналіз особливостей їх архітектури доводить, що традиція церковного будівництва в Україні, репрезентуючи культурну спадщину візантійського кола, не замикалася в рамках хрестовокупольної системи, а її розвиток співпадав із загальноєвропейськими тенденціями, зближуючись, зокрема, з процесами становлення храмової архітектури на теренах Центральної Європи. Результати дослідження переконують у плідності подальших пошуків, зокрема імовірними є нові відкриття ротондальних храмів на українських землях. У рамках майбутніх досліджень необхідно також вивчити храми-ротонди, побудовані в українських анклавах поза сучасними адміністративними кордонами України, які у X–XIV століттях не перебували (чи короткочасно перебували) у складі україно-руських державних утворень.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Діба Ю. Архітектура як "модель Світу" в давньоукраїнських світоглядних уявленнях // Вісник Державного університету "Львівська політехніка". - Львів: Видавництво Державного

- університету "Львівська політехніка", 1995.- №287. Резерви прогресу в архітектурі і будівництві.- С.143-148.
2. Діба Ю. До типології зображень храму в українській іконі XIV-XVI століть // Вісник Державного університету "Львівська політехніка".- Львів: Видавництво Державного університету "Львівська політехніка", 1996.- №310. Архітектура.- С.-15-20.
 3. Діба Ю. Дводільні двозрубні церкви України // Урбаністично-архітектурні проблеми міст Галичини. Збірник наукових праць / Під редакцією Б.Черкеса та М.Бевза.- Львів: Видавництво Державного університету "Львівська політехніка", 1996.- С.49-55.
 4. Діба Ю. Джерела символіки планувального укладу центричних храмів Русі X-XIII століть // Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Матеріали виступів 19-20 листопада 1997 року, м. Дрогобич.- Дрогобич: Відродження, 1997.- С.70-76.
 5. Діба Ю. Перша церква Богородиці в Києві // Лавра. Часопис Монахів Студитського Уставу.- Львів, 1998.- Число 2.- С.54-55.
 6. Діба Ю. Антропоморфні мотивації в сакральній архітектурі України // Вісник Державного університету "Львівська політехніка".- Львів: Видавництво Державного університету "Львівська політехніка", 1998.- №358. Архітектура.- С.-32-40.
 7. Діба Ю. Ротонда 961-962 років у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі // Записки Наукового товариства імені Шевченка.- Львів: Видавничий комплекс Наукового товариства імені Шевченка, 1998.- Т.СХХХV. Праці археологічної комісії.- С.524-558.
 8. Діба Ю. Про результати археологічних досліджень 1933 року в соборі св. Юра у Львові // Лавра. Часопис Монахів Студитського Уставу.- Львів, 1999.- Число 5(7).- С.31-36.
 9. Діба Ю., Петрик В. До проблеми графічної реконструкції церкви пророка Іллі у князюму Галичі // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація".- Львів: Інститут "Укрзахідпроектреставрація", 1999.- Число 10.- С.15-26.
 10. Діба Ю. Зображення язичницького храму на мініятурі Радивилівського літопису XIII (XV) ст. (До інтерпретації ротондальної форми споруди) // Вісник Державного університету "Львівська політехніка".- Львів: Видавництво Державного університету "Львівська політехніка", 1999.- №375. Архітектура.- С.47-52.
 11. Діба Ю., Качор А. Дослідження дзвіниці при церкві Пресвятої Трійці в с. Чернихівці Збарзького р-ну Тернопільської обл. // Вісник Державного університету "Львівська політехніка".- Львів: Видавництво Державного університету "Львівська політехніка", 1999.- №375. Архітектура.- С.96-103.
 12. Діба Ю., Гебура Р. Дослідження Троїцької церкви в містечку Нижанковичах Старосамбірського р-ну Львівської обл. // Вісник Державного університету "Львівська політехніка".- Львів: Видавництво Державного університету "Львівська політехніка", 1999.- №375. Архітектура.- С.104-105.
 13. Діба Ю. Про архітектуру первісної церкви св. Юра у Львові // Духовна спадщина патріарха Йосифа Сліпого і сучасні проблеми розвитку української науки і культури. Збірник наукових

праць / Відповідальний ред. проф. А.Рудницький.- Львів: Видавництво Державного університету "Львівська політехніка", 2000.- С.228-238.

АНОТАЦІЯ

Дыба Ю.Р. **Архітектура українських храмів-ротонд другої половини Х – першої половини ХІV століть.**– Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата архітектури за спеціальністю 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури.– Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2000 р.

У роботі проаналізовано нові матеріали натурних, історико-бібліографічних та історико-архівних досліджень, які дозволили розширити перелік українських храмів-ротонд. Відомі храми-ротонди систематизовано за принципом інформативності та достовірності матеріалів натурних досліджень і фіксацій та обґрунтованістю їх архітектурної інтерпретації.

Визначено основні закономірності побудови планувальної і об'ємно-просторової структури архітектурної форми храмів-ротонд та обґрунтовано прийняті рішення щодо їх планувальних та об'ємно-просторових реконструкцій. У роботі також проаналізовано ідейний зміст архітектурного образу храмів-ротонд та визначено основні тенденції розвитку архітектурно-композиційних традицій храмового ротондального будівництва княжої доби.

Ключові слова: храми-ротонди, архітектурна форма, структура, архітектурна композиція, планувальні та об'ємно-просторові особливості, ідейний зміст.

АННОТАЦИЯ

Дыба Ю.Р. **Архитектура украинских храмов-ротонд второй половины Х – первой половины ХІV веков.**– Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры по специальности 18.00.01.– Теория архитектуры, реставрация памятников архитектуры.– Национальный университет «Львовская политехника», Львов, 2000 р.

В работе проанализированы новые материалы натурных, историко-библиографических и историко-архивных исследований, которые дали возможность расширить перечень украинских храмов-ротонд. Известные храмы-ротонды (25 объектов) были систематизированы по принципу информативности и достоверности материалов натурных исследований и фиксации, и обоснованностью их архитектурной интерпретации. В результате чего была выделена группа из пятнадцати достоверных храмов. Восемь объектов объединены в группу вероятных. Из общего числа храмов-ротонд исключены два храма, ротондальность которых опровергнули материалы новых исследований.

На основе архитектурно-композиционного анализа определены основные закономерности построения планировочной и объемно-пространственной структуры архитектурной формы достоверных храмов-ротонд. В частности установлено, что разбивка плана и компоновка объема

храмов-ротонд осуществлялась с использованием модуля, величина которого соответствовала толщине внешней стены, основные соотношения пространственных и материальных частей сооружений устанавливались и выражались в целочисленных модульных пропорциях, а линейная величина модуля была всегда кратной строительной мере. Установлено также, что построение вертикальной композиции храмов-ротонд находится в прямой зависимости от закономерностей их планировочной организации. Основываясь на результатах архитектурно-композиционного анализа храмов-ротонд была выполнена серия их графических реконструкций. Определение особенностей архитектурной композиции ротондальных храмов дало возможность решить отдельные вопросы их архитектурной интерпретации и атрибуции.

В работе также проанализировано идейное содержание архитектурного образа храмов-ротонд. В частности были обобщены свидетельства о храмах-ротондах, которые считались языческими храмами, а также выявлены морфологические соответствия в планировке славянских святилищ и храмов-ротонд, которые и стали причиной возникновения традиции отождествления христианских храмов-ротонд с языческими храмами. Выявленные морфологические соответствия, конвергентность возникновения которых не вызывает сомнения, объясняются близостью мировоззренческих представлений. Так выявленные в украинских иконах Страшного Суда XV–XVIII вв. апокрифические варианты представлений о строении Мира, сближаются с концепциями мироздания, воплощенными в планировке славянских святилищ и ротонд. В диссертации также выявлены основные направления развития архитектурно-композиционных традиций ротондального строительства второй половины X – первой половины XIV вв.

Ключевые слова: храмы-ротонды, архитектурная форма, структура, архитектурная композиция, планировочные и объемно-пространственные особенности, идейное содержание.

SUMMARY

Dyba Y.R. *Architecture of Ukrainian rotunda temples in the second half 10th – first half 14th centuries.* – Manuscript.

The thesis for a candidate's degree in architecture by speciality 18.00.01 – the theory of architecture, restoration of monuments. – Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2000.

New materials of natural, historical-bibliographic and historical-archive researches are analyzed in the work, which allowed widening the list of Ukrainian rotunda temples. Famous rotunda temples are systemized under the principle of informing and reliability of the materials of natural researches and fixing and substantiation of their architectural interpretation.

The main regularities of building of planning and volumetric-dimensional structure of architectural form of rotunda temples were determined and the decisions of their planning and volumetric-dimensional reconstructions were substantiated. The content of the idea of architectural image of rotunda temples is also analyzed and the main tendencies of development of architectural-compositional traditions of rotunda temple building of the prince's period.

The key words: rotunda temples, architectural form, structure, architectural composition, planning and volumetric-dimensional specialities, high-principled content.

храми-ротонди європейського та візантійського мистецтва, створені вогнем та спустошені турками внаслідок турецької завоювання території сучасної України, основні композиційно-просторові та матеріальні частки споруджені усталювалися і зберігалися в цілому в оригінальній пропорції, в антивійній величині модуля бази всередині крайньої структурної мережі. Установлено також, що побудовані вертикальної композиції храмів-ротонд виконані в глибокій залежності від іконографічної та композиційної організації. Особливістю наслідків архітектурно-композиційного аналізу храмів-ротонд була відкриття шляху до архітектурної реконструкції. Більш детальною особливістю архітектурної композиції ротонд є також можливість розв'язати складні питання про архітектурну інтерпретацію і збереження.

В роботі також проаналізовано ідеальне функціонування архітектурного образу храмів-ротонд. В частині були з'ясовані відповідності в храмах-ротондах, які були створені внаслідок виключення храмова, а також наявності морфологічних відповідностей в планових складових елементах і формах ротонд, які були причиною виникнення традицій європейських християнських храмів-ротонд і класичних храмів. Індивідуальні морфологічні відповідності, композиційність композиційних елементів не означає сонячних, об'єднаність ілюстративних морфологічних пред'явлень. Так пов'язані в урбаністичній площині Странного Сходу XV-XVIII та історичически варіанти представлений - історична форма, з'являється в композиційних історичних композиційних в планових складових елементах і ротонд. В дисертації також з'ясовано основні напрямки розвитку архітектурно-композиційних традицій універсальності спорудженості другої половини X - другої половини XIV ст.

Ключові слова: храми-ротонди, архітектурна форма, структура, архітектурна композиція, планові елементи і об'єкти-просторові елементи, ідеальне функціонування.

SUMMARY

1990 U.R. Architecture of Ukrainian rotunda temples in the second half 19th - first half 14th centuries. - Manuscript.

The thesis for a candidate's degree in architecture by specialty 18.00.01 - the theory of architecture, restoration of monuments. - Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2000.

New testaments of cultural, historical-ethnographic and historical-artistic researches are analyzed in the work, which allowed widening the list of Ukrainian rotunda temples. Famous rotunda temples are systemized under the principle of inferring and reliability of the materials of cultural researches and being and substantiated.

Підписано до друку 13.11.2000 р.

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Друк на різнографі. Умовн. друк. арк. 1,4. Обл.-видав. арк. 1,3.

Тираж 100 прим. Зам. 475.

Поліграфічний центр
Видавництва Національного університету "Львівська політехніка"

вул. Ф. Колесси, 2, 79000, Львів

АВ 47.142

МИСТ